

**POLSKIE ANTROPONIMY I TOPONIMY
A KONTYNUANTY PRASŁOWIAŃSKIEGO RDZENIA
*GROM-// *GRAM-// *GRM- W JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH**

У статті розглядаються продовження праслов'янського кореня *grom-// *gram-// *grm- у польських антропонімах і топонімах. Привертає увагу в них чергування кореня grom-//gram-, яке деякі дослідники поєднують з фонетичними процесами у другому з них — асиміляцією на відстань голосної *o* під впливом подальшого *a*. Проблемою залишається лише відсутність доказів цієї асиміляції в польській мові у найдавніші часи. Таким чином стаття є спробою пошуків інших шляхів вирішення цього питання.

Ключові слова: антропонім, топонім, праслов'янський, корінь слова, польський, слов'янський, асиміляція на відстані.

W artykule omawiane są kontynuanty psł. rdzenia *grom-// *gram-// *grm- w polskich antroponimach i toponimach. Uderza w nich oboczność rdzenia grom-//gram-, którą niektórzy badacze łączą z procesami fonetycznymi w drugim z nich — upodobnieniem na odległość samogłoski *o* pod wpływem dalszego *a*. Problemem pozostaje tylko brak poświadczeń tego upodobnienia w polszczyźnie już w najdawniejszych czasach. Dlatego artykuł jest próbą poszukiwania innych rozwiązań tego zagadnienia.

Słowa kluczowe: antroponim, toponim, prასлов'янський, rdzeń wyrazu, polski, słowiański, upodobnienie na odległość.

The article discusses the continuation of Proto-Slavic core *grom-// *gram-// *grm- in Polish anthroponymy and toponymy. Alternation hits them core grom-//gram-, which some researchers combine phonetic processes in the second of them — conformed to the distance of the vowels *o* under the influence of *a* further. Problem is just a lack of credentials of assimilation in the Polish language in earlier times. Therefore, the article is an attempt to look for other solutions to this problem.

Keywords: antroponym, toponym, Proto-Slavic, the core of the word, Polish, Slavic, assimilation at a distance.

Obszar słowiański dzieli się obecnie na trzy duże grupy językowe, jednak pod kilkoma względami można w nim wyodrębnić dwa większe obszary — północny (grupujący współczesne języki wschodnio- i zachodniosłowiańskie) i południowy. Ten do dziś żywy podział kontynuuje identyczny podział prასлов'янського obszaru językowego. Oprócz wymienianych w praktycznie każdym podręczniku gramatyki porównawczej języków słowiańskich takich cech fonetycznych i morfologicznych, jak rozwój cyrkumfleksowanych grup nagłosowych *orT-, olT- > roT-, loT (np. pol. robota, ukr. робити, pol. łódka, łódź, ros. лодка itp.), rozwój tzw. trzeciego jać jako końcówki dopełniacza liczby pojedynczej deklinacji żeńskiej w dawnych tematach -*ja w opozycji do południowosłowiańskiej końcówki -ę (np. stpol. M. *ziemia*; D. *ziemie*, strus. M. *zeml'a*, D. *zemlě* wobec cerkiewnosłowiańskiej M. *pustyni*, D. *pustyńę* itp.), końcówka mianownika liczby pojedynczej imiesłowu czynnego czasu teraźniejszego -a (np. stpol. rzeka, niesa, strus. *bera*, *nesa* zachowane do dziś w języku rosyjskim) wobec typowej południowosłowiańskiej końcówki -y (scs. *reky*, *rekašta*, *mesy nesąšta*) dla czasowników o tematach -*o//-*e (-*jo//-*je, -*no//-*ne), wymienić tu można kilka wspólnych cech

leksykalnych, na przykład północnosłowiański 'bór' z psł. *borъ 'las iglasty, las sosnowy, bór' wobec południowosłowiańskiego znaczenia słwn., serb., chorw. bor 'sosna', czy oboczność psł. rdzeni: *grom- (północnosłowiańskie) wobec południowosłowiańskich postaci tego rdzenia *gram-// *grm- (pol. gromada, ogromny, ros. громадный, огромный; cerkiewnosłowiański съgromaditi, съgramaždati), co jest tematem niniejszego opracowania.

Podstawowe znaczenie rdzenia gram-//grom- zawiera w sobie komponenty 'zgarniać, zbierać, skupiać, piętrzyć' i tym podobne, jak na to wskazują współczesne słowiańskie leksemy zawierające rdzeń. Znaczenie to jest na przykład bardzo czytelne w cerkiewnosłowiańskim съgramaditi, съgramaždati zanotowanym w XV-wiecznym «Apostole» redakcji wschodniosłowiańskiej własności Biblioteki Śląskiej nr sygnatury R 182 III przygotowanym do druku przez J. Karzarnowicza. Na karcie 50b czytamy słowa *съgramaždšu sę Pavlu roždija množvstvo i vřzložvřša na ognv*, imiesłów czasu przeszłego *съgramaždšu sę* jednoznacznie nawiązuje do znaczenia 'zbierać, zgarniać'. Podobne znaczenie możemy odnaleźć w cerkiewnosłowiańskim euchologium redakcji macedońskiej z XIII wieku przygotowanym do druku w

Pracowni Języka Cerkiewnosłowiańskiego Instytutu Sławistyki PAN w Gdańsku przez J. Karzarnowicza i W. Łuczyńską pod kierunkiem prof. dr hab. Leszka Moszyńskiego, a obecnie wydanym już przez badaczy macedońskich pod nazwą *Treskavečki euchologium* [16]. Porównanie obu wersji (polskiej przygotowanej do druku i wydanej macedońskiej) wskazuje niekiedy na poważne rozbieżności w odczytaniu często trudno czytelnego rękopisu. Jednym z takich miejsc jest karta 81^v. Według J. Karzarnowicza ustęp w wersji 10–11 brzmi *synu bo molim sę i vřpijemь blagoslovenь bogъ otъcъ sъnma gromadeštago* (...) Według wydania zabytku ten sam ustęp powinien brzmieć *synu bo molim sę i vřpijemь blagoslovenь bogъ otъcъ sъnma grom poždqštago...* Wyraz znany jest w cerkiewnosłowiańskim już w zabytkach XI wieku (Pandekty Antiocha w redakcji ruskiej) z obocznością rdzenia *grom-* // *gram-*, pojawia się jednak powszechnie w zabytkach południowosłowiańskich od XIII wieku (Apostoł Strumicki, Apostoł Šišatowacki, Pandekty Antiocha redakcji serbskiej z XIV wieku) [4] już o postaci rdzenia *gram-*. Współczesny język bułgarski zna wyrazy *громада* i *грамада*, *грамаден* w tych samych znaczeniach ‘kupa, gromada, zebrana w jednym miejscu większa ilość jakichś rzeczy, bądź dodatkowo rzeczy poukładanych jeden na drugim. *Грамада* dodatkowo może oznaczać ‘jednorodne rzeczy zebrane i poukładane jedna na drugiej’ [17], w języku czeskim wyraz *hromada* i jego pochodne (*hromadka*, *hromadečka*, *hromadinka*, *hromadisko*, *hromadište*) ma znaczenie ‘kupa, větši počet, množstvi něčeho’ [11]. Podobne znaczenie obecne jest też w rosyjskich kontynuantach *громоздкий*, *громоздить*, *громождают*¹, jednak w powszechnym użyciu wiążą się one z pojęciem ‘zbierać coś, zajmować powierzchnię z wysiłkiem, trudem, ociężałe’. Zawężone pojęcie zbierania, zgarniania kontynuuje ukraiński czasownik *громадити*, *громадитися* ‘zbierać, zgarniać przy pomocy jakiegoś narzędzia’ [15]. Ma on jednak sporo derywatów i wyrazów przez niego motywowanych, w których obserwujemy przesunięcia semantyczne ‘zbierać, zgarniać’ → ‘zbierać, zgarniać ludzi w jakimś określonym celu’ → ‘zgrupowanie, zbiorowisko, grupa ludzi’ → ‘wieś, gmina’ → ‘towarzystwo, społeczność’: *громада* ‘grupa ludzi, społeczność’, *громадський* ‘związany z grupą ludzi, ze społecznością’, *громадянин* ‘należący do grupy ludzi, społeczności’, *громадянство* ‘społeczność, ogół spraw związanych ze społecznością’, *громадянський*, *громадянщина* ‘społeczny, związany ze społecznością, grupą ludzi’. To samo znacze-

nie mają leksemy oparte na rdzeniu *grom-* w języku białoruskim: *грамада*, *грамдзянін*, *грамадзянскі*, *грамадскі*, *грамадскасць*, *грамадства*. Postać taka tych leksemów jest zapewne wywołana zjawiskiem akania oddawanym w ortografii białoruskiej, a nie obocznością rdzeni *grom-*//*gram-*. W znaczeniu leksemów przebija wyraźnie komponent ‘grupa ludzi zamieszkujących jedno terytorium lub powiązanych ze sobą uwarunkowanymi historycznie i społecznie formami współżycia’ [18]. W języku polskim *gromada* nawiązuje do pojęcia ‘zbiorowisko, grupa ludzi (zamieszkujących jakiś wspólny obszar)’ lub po prostu ‘zbiorowisko, duża ilość czegoś’. W gwarze kurpiowskiej nastąpiła w tym przypadku konkretyzacja znaczenia *gromada*, *gromadka* ‘jednostka miary używana przy sprzedaży węgla drzewnego, kupa’, a dawni mieszkańcy Kurpiowszczyzny węgiel drzewny wypalali i sprzedawali [3, s. 46]. Wszystkie te wyrazy mają bardzo podobne lub nawet pokrewne nawiązania bałtyckie [10, s. 347–349; 16]. Materiał staropolski poświadcza także tylko postać rdzenia *grom-* w wyrazie *gromada* ‘zebranie gospodarzy wiejskich, mieszczan, członków cechu; tłum ludzi’ [12, s. 493–494]. Uderza tu oboczność rdzenia. Postać *grom-* jest charakterystyczna dla języków zachodniosłowiańskich i wschodniosłowiańskich, postać *grom-* i *gram-* znane są na południu Słowiańszczyzny. Postać *gram-* jest postacią izolowaną i to może świadczyć o jej pierwotności, natomiast formy z rdzeniem *grom-* mogą uchodzić za wtórne. Istnieje jednak przeciwne wyjaśnienie dopatrujące się w postaci *grom-* pierwotności, a wtórności w postaci *gram-* [20, s. 103].

Istnieją jednak w Polsce nazwiska oparte na rdzeniu *gram-*. K. Rymut notuje następujące: *Gramacki*, *Gramada*, *Gramadka*, *Gramadzki*, *Gramala*, *Gramala*, *Gramana*, *Gramat*, *Gramatka*, *Gramatnikowski*, *Gramatowski*. Najliczniejsze jest nazwisko *Gramacki* (126 osób, zamieszkujących dawne województwa suwalskie, białostockie, bydgoskie, elbląskie, gdańskie, ostrołęckie, poznańskie, toruńskie, warszawskie). Nie są to jednak dane do końca prawdziwe, brakuje w nich mianowicie informacji o nosicielach nazwiska *Gramacki* z województwa olsztyńskiego (Machary, Piasutno, Piecki w okolicach Szczytna). Kazimierz Rymut nie wyjaśnia jednak etymologii tych nazwisk. Z punktu widzenia strukturalnego są to formy przymiotników od podstaw *gramata*, **gramada*, *gromada*. wszystko wskazuje na to, że postać *Gramadzki* pochodzi od *Gromadzki* przez upodobnienie na odległość *o...a > a...a*.²

¹ Znanie rosyjskiemu leksemu *громада*, *огромный* w powszechnym mniemaniu uchodzą za pożyczki polskie, por. o tym słownik wydany przez W. Witkowskiego [14].

² Jednak *Gramaccy* zamieszkujący dawne województwo ostrołęckie powinni być zapewne *Gramadzki*. Nosiciele nazwiska *Gramadzki* jest w kraju tylko 18, z tego większość zamieszkuje dawne ostrołęckie (11 osób), nosiciele nazwiska *Gramacki* w

Niejasna nadal pozostaje podstawa nazwiska Gramacki. Nie sposób wykluczyć tu jakiegś rzadkiej realizacji podstawowego gromada > gramada z upodobnieniem na odległość samogłoski, co nie jest w gwarach polskich procesem wyjątkowym. Wobec tego Gromadzki (od apelatywu gromada lub nazwy miejscowej Gromadzice) > Gramadzki, a w wyniku powszechnie znanych przekształceń fonetycznych mogła powstać postać Gramacki. W materiale staropolskim zwrócić musi uwagę zupełny brak postaci obocznych z gram- w staropolskich nazwiskach Gromadza, Gromadzki, Gromadzin/Gromadzyn, podczas gdy zanotowano postaci z grem- (Gremecki, Gremedzki) [13, s. 206–208].

Nie możemy wreszcie wykluczyć, że nazwisko powstało na terenie zamieszkałym przez Białorusinów i jest bezpośrednim nawiązaniem do białoruskiego przymiotnika грамадскі związanego z pojęciem 'grupa, wspólnota ludzi'. Грамадскі to 'człowiek związany z taką grupą ludzi, działający w takiej grupie, lub też dla niej', a stąd blisko już do pojęć cywilny, społeczny, obywatelski.²

Nazwiska *Gromadzki, Gromacki, Gramadzki, Gramacki* na Kurpiowszczyźnie w dawnym woj. ostrołęckim mogą wreszcie nawiązywać do wspomnianego wyżej regionalnego znaczenia gromada, gromadka 'jednostka miary węgla drzewnego'. Wspomniany już tutaj niestrudzony badacz zwyczajów, folkloru i życia kurpiowskiego Adam Chętnik wskazuje na typowy na Kurpiowszczyźnie w XIX i początkach XX wieku proces przemiany dawnych kurpiowskich nazwisk odprzezwiskowych lub odapelatywnych na «szlachectkie» z przyrostkiem -ski, -cki. Jak sam wspomina, proces ten nie był drogi i kosztował zaledwie 2 ówczesne ruble [3, s. 52–53]. Od nazwiska Wilk (a to od apelatywu wilk) powstał Wilczyński, Sosna (zapewne od apelatywu sosna) — Sosnowski, Malon — Malanowski, Lis — Lisiecki, więc prawdopodobne wydaje się następujący kierunek przemian: apelatyw gromada → nazw. Gromada → nazw. Gramadzki, Gramacki z upodobnioną na odległość samogłoską, być może z chęci większego oddalenia nazwiska od apelatywu. Potwierdzeniem tej hipotezy mogą być przytoczone przez Chętnika nazwiska Kijewski i Perzanowski od Kijek i Perzon [3, s. 52]. Spodziewany Kijkowski mógł mimo «szlachectkiego» przyrostka brzmieć śmiesznie i niedostojnie, przez bezpośrednie skojarzenie z odpowiednim apelatywem.

Niezwykle kuszące wydaje się wyprowadzanie tego nazwiska bezpośrednio od bałtyckich odpowiedników rdzenia. Istnieje w litewskim rzeczownik *gramatas, gramañtas* 'wielka bryła, coś dużego', do

czego nawiązuje słowiańska *gromada. Gramacki to może tyle co 'ktoś duży, wielki'. Dodajmy tu, że rdzeń gram- w nazwach miejscowych najczęściej występuje w Polsce północno-wschodniej. Znane są tu nazwy terenowe nawiązujące do nazwiska Gramacki lub zawierające rdzeń gram- w Polsce północno-wschodniej. Są to: Góra Gramackich (nazwa wzgórza w d. woj. suwalskim), Gramaczyńska Góra (wzgórze, pole i zwirownia w gm. Wiżajny, d. woj. suwalskie), Gramawizna (łąka w gm. Korycin, d. woj. białostockie), Gramowe Płoski (pole we wsi Głuszyn, gm. Krasnopol, d. woj. suwalskie) [1, s. 131–132]. Jak wiadomo, gwary polskie tych terenów wykazują cechy gwar białoruskich lub litewskich.

K. Rymut nazwisko Gromacki wyprowadza od apelatywu *grom* i czasownika *gromić*. Mają one wyraźne nawiązania bałtyckie w postaci *graméti* 'uderzyć w ziemię, paść z hałasem' [2, s. 158], a to z kolei nawiązuje do starogermańskiego *gram- 'gniewny' [10, s. 347]. Potwierdzeniem tego mogą być dane staropolskie. W *Słowniku staropolskich nazw osobowych* zanotowano bowiem postaci nazwiskowe Gromnicki, Gromicki, Gramnicki, Gramicki, oba ostatnie jako oboczne do pierwszych. Stąd płynąłby wniosek, że postać *gram* powinna być znana w Słowiańszczyźnie lechickiej w znaczeniu 'grom' (jak np. połabskie *grameti* 'grzmieć, w którym jednak a pochodzi z jeru) [6, s. 68]. Tu należą też pierwotne zapisy nazwy Grzmiąca w dawnym województwie koszalińskim w postaci Gramencz, Grumencz, stąd niemiecka nazwa Gremenz [7, s. 108].

Nazwisko Gromnicki może nawiązywać do apelatywu *gromnica*, a ten ma pierwotne znaczenie 'świeca zapalana od gromów lub dla odwrócenia gromów w czasie burzy'. Postacie Gromicki, Gramicki nawiązują do apelatywu *grom*. Może od Gramicki przez upodobnienie samogłoski powstał Gramacki przy skojarzeniu z postacią Gromacki.

Ponadto można wiązać nazwisko Gramacki z polskim dialektyzmem *gramata*, *gramatka*, mającym nawiązania innosłowiańskie, na przykład czeskie *hramatika* ('polewka chlebowa), ukraińskie gwarowe *грамотика* ('czosnek tłuczony z solą i wodą'), oznaczającym potrawę — zupę z wina lub piwa z dodatkiem chleba, masła soli, kminku i cukru, powszechnie znaną w XVI–XVII wieku [2, s. 158; 9]³ i przygotowywaną niekiedy do dziś⁴. Znaczenie pierwotne nazwiska należałoby

³ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1998, s. 158. F. Sławski twierdzi jednak, że słowo znane było w XV–XVIII wieku. *Słownik staropolski* notuje już w XV wieku tylko w postaci *gramatyka*, lub *grumatka* (por. t. II, Kraków 1956–1959).

⁴ W tym znaczeniu wyrazy te nadal znane są w gwarze kurpiowskiej.

Ostrołęckiem zaś jest tylko 5. Za takim wyjaśnieniem przemawiałyby tylko dane statystyczne.

wtedy założyć w postaci 'taki jak gramatka, mający związek z gramatką' (być może osoba słynąca z podawania i przygotowywania takiej potrawy lub metaforycznie niepocholebnie o kimś, kto jest taki jak gramatka, czyli mało treściwy, nie wiele warty. Zupa na winie lub piwie z dodatkiem chleba i ziół nie ma specjalnych wartości odżywczych, nie jest na pewno tłusta, może więc i *gramacki to pierwotnie 'człowiek bardzo szczupły, chudy'). *Słownik staropolskich nazw osobowych* notuje tylko postać Gramatyka (Petro Gramatica, z roku 1470 i 1480) motywowaną przez wyraz gramatyka, nawiązującą do omówionego tu znaczenia [12, s. 195].

Przyjęcie tej etymologii przemawiałoby za rodzimością na gruncie polskim rdzenia gram-, którego kontynuantom mógłby być leksem *gramolić się* i jego ekspresywne derywaty w postaci *gramol*, *gramuła*, *graman*, *grama* o wspólnym znaczeniu 'niezgrabny, ociężały', ponadto dialektyzm *gramać się* 'kroczyć z wielkim wysiłkiem'. *Gramolić się* to 'niezgrabnie, powoli i z trudnością wchodzić na coś; wydostawać się z czegoś'. Blisko stąd do pojęcia

'zbierania, napełniania, zajmowania powierzchni'. Można by zatem przyjąć pierwotne psł. *gram- 'napełniać, zajmować jakąś powierzchnię, zbierać, naciskać, ścisnąć' bardzo zbliżone semantycznie do psł. *grom- (porównajmy tu znaczenie wyrazów громада, грамада w bułgarskim).

W podsumowaniu należy podkreślić zatem oboczność rdzenia grom-//gram-//grm- w całej Słowiańszczyźnie, ze specjalizacją postaci grom-na północy obszaru słowiańskiego, być może z zachowaniem pewnych postaci z gram-, obie postaci w staroruskim można bardzo łatwo wyjaśnić wpływem cerkiewszczyzny, na południu wreszcie zachowały się wszystkie trzy postaci. Nazwisko *Gramacki* wiązać można z obszarami o wpływach białoruskich lub litewskich, poza tym z formą nazwiska *Gramadzki*, *Gromadzki*, z dialektyzmem *gramata*, *gramatka*, wreszcie z apelatywem *grom*. Innym możliwym do przyjęcia rozwiązaniem jest propozycja K. Rymuta, wyprowadzająca nazwisko *Gramacki* od postaci gramać się 'iść z trudem, gramolić się' [8].

LITERATURA

1. Barszczewska N., Głuszkowska J., Jasińska T., Smułkowa E. *Słownik nazw miejscowych północno-wschodniej Polski* / Nina Barszczewska i in. — Warszawa: Wydawnictwo UW, 1993. — T. 1. A-N. — 318 s.
2. Brückner A. *Słownik etymologiczny języka polskiego* / Aleksander Brückner. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1998. — 805 s.
3. Chętnik A. *Z Puszczy Zielonej* / Wyboru pism dokonał i wstępem opatrzył H. Syska / Adam Chętnik. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wyawnicza, 1978. — 132 s.
4. Miklosich F. *Lexicon palaeoslovenico — graeco — latinum* / Franz von Miklosich. — Vidobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865. — 1133 p.
5. *Nazwy geograficzne Rzeczypospolitej Polskiej*. — Warszawa–Wrocław: PPWK, 1991. — 780 s.
6. Polański K. *Słownik etymologiczny języka Drzewian Połabskich* / Kazimierz Polański. — Wrocław: Ossolineum, 1971. — Z. 2: D'üzd-Łotü. — S. 143–346.
7. Rospond S. *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL* / Stanisław Rospond. — Wrocław: Ossolineum, 1984. — 463 s.
8. Rymut K. *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny* / Kazimierz Rymut. — Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1999. — T. 1. A–K. — 503 s.
9. Rymut K. *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych* / Kazimierz Rymut. — Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1993. — T. 3. E–G. — 612 s.
10. Sławski F. *Słownik etymologiczny języka polskiego* / Franciszek Sławski. — Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, 1952–1956. — T. 1. — 599 s.

11. *Slovník spisovného jazyka českého* / Red. Jaromír Bělič. — Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1971. — T. 1. — 1311 s.
12. *Słownik staropolski* / Red. St. Urbańczyk, Wł. Kuraszkiewicz. — Kraków: PAN, 1956–1959. — T. II. — 552 s.
13. *Słownik staropolskich nazw osobowych* / Red. W. Taszycki. — Wrocław: Ossolineum, 1968–1970. — T. II. — Z. 2. — S. 196–380.
14. Witkowski W. *Słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim* / Wiesław Witkowski. — Kraków: Universitas, 1999. — 224 s.
15. Гринченко Б. Д. *Словарь української мови* / Борис Давидович Гринченко. — Київ, 1907. — Т. 1. — 492 с.
16. Десподова В., Ячева-Улчар Е., Митревски Л., Новотни С., Чичева-Алексік М. *Трескавечки еухологиум* / В. Десподова. — Прилеп: Институт за старословенска култура, 2000. — 300 с.
17. *Синонимен речник на съвременния български книжовен език* / Ред. М. Димитрова, А. Спасова. — София: Изд-во на БАН, 1980. — 734 с.
18. *Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. — Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1999. — 784 с.
19. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка* / Макс Фасмер. — Москва: Прогресс, 1964. — Т. 1. — 562 с.
20. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* / Под ред. О.Н. Трубачева. — Москва: Наука, 1980. — Вып. 7. — 224 с.